

HACI MOLLA MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ “KƏŞKÜLÜN-NUR” ƏSƏRİNDƏ MÜXTƏLİF FƏLSƏFİ NƏSİHƏTLƏR

Səbuhi İBRAHİMOV,

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Əlyazmalar Fondu,
Əlyazmaların kataloqlaşdırılması şöbəsinin müdiri,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
s.ibrahimov71@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani, “Kəşkülün-nur”, əsər, fəlsəfə,
nəsihətnamə, kitab, elm.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Хаджи Молла Мохаммад Нахчывани, «Кашкулун-нур»,
труд, философия, советы, книга, наука.*

KEY WORDS: *Haji Molla Muhammad Nakhchivani, «Kashkulun-nur», work,
philosophy, advice, book, science.*

Giriş

Məqalədə Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-nur” əsərində keçən müxtəlif fəlsəfi nəsihətlər barədə məlumat verilmiş və sözügedən kitabın digər mövzu istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Orta əsrlərdə yazıb yaratmış bəzi klassik şair və yazıçıların əsərlərində bu adda müxtəlif dəyərli məlumatların olması danılmaz bir həqiqətdir. Bu baxımdan, yanaşdığımız əsər həmin faktları bir daha ortaya qoyur. Müəllif əsərdə mövzunun filoloji təhlilini vermiş, həmçinin müxtəlif fəlsəfi aspektləri dəyərləndirmişdir.

Aparılan təhlillər zamanı məlum olmuşdur ki, müəllifin adıçəkilən “Kəşkülün-nur” əsəri indiyə qədər araşdırılmamış və elmi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Hesab edirik ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin beş qiymətli kitabından biri olan bu əsərinin öyrənilməsi müasir cəmiyyətimizdə çox böyük marağa səbəb olar və bu baxımdan, onun araşdırılması, təhlil edilməsi, elmi tədqiqatın aparılması olduqca əhəmiyyətlidir.

1. Azərbaycanca nəsihətnamələrin tarixi

Azərbaycanın görkəmli alimi və mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi deyirdi: “Elm sahibi şəfqətli və nəsihət verən olmalıdır” [1, s.14]. Elə bu baxımdan, müasir cəmiyyətimiz üçün zəruri hesab edilən nəsihətlər və ibrətamiz kəlamların tarixi ta qədimlərə gedib çıxsada, əsasən orta əsrlərdən başlayaraq ədəbi səhnəmizdə formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, orta əsr nümayəndəsi Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad özünün “Munisnamə” əsərinin II fəslində İmam Əli əleyhissalamın

oğlu İmam Hüseyinə həsr etdiyi “Oğluma nəsihət” şeirini vermişdir. Bu şeir bütün Şərqdə ən məşhur “Oğluma nəsihət” şeirlər silsiləsindəndir. Bu səpkidə şeirlər bizim ədəbiyyatda VII əsrdə Əbül Abbas əl-Əmədan başlamış Nizami ilə davam etmiş, Seyid Əzim Şirvaniyədək gəlib çatmışdır. Həzrət Əlinin oğlu Hüseyinə yazdığı şeir olduqca ibrətamizdir. Təsadüfi deyil ki, belə şeirlərin təsiri ilə tərbiyə almış İmam Hüseyin əleyhissalam sonralar İslam dünyasında dinin saflığı naminə özü və ən yaxın adamları ilə canlarını şəhid etmiş, müqəddəs məqama çatmışlar.

Qəlbin genişliyi yaxşı əlamətdir,
O müsəlmanların könlünü bəzədir.
Öz işimizdə düzlüyü qorumalıyıq,
İnsanı ucaldar təmizlik, saflıq.
Xeyirxah məqsədlərə nə qədər tez qayıtsan,

Qiyamət günündə bağlışlanan olarsan [2, s.31].

Azərbaycanın görkəmli şairi və ictimai-siyasi xadimi Şah İsmayıl Xətəinin çoxcəhətli poeziyasında da epik əsərlər mühüm yer tutur. Onun “Nəsihətnamə” məsnəvisi və “Dəhnamə” poeması epik şeirin qiymətli nümunələrindəndir. “Nəsihətnamə”, adından da göründüyü kimi, nəsihətamiz, fəlsəfi poemadır. Burada ardıcıl nəql edilən hadisə yoxdur. “Nəsihətnamə” sufizmin panteist müddəalarını şərh edən fəlsəfi əsər olmaqla bərabər, insan haqqında qabaqcıl humanist düşüncələri də əks etdirir [3].

Nəsihətnamələr Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb yaratmış görkəmli maarifpərvər nümayəndəsi Abbasqulu ağa Bakıxanovun yaradıcılığından da yan keçməmişdir. Onun “Təhzibül-əxlaq”dan sonra ikinci pedaqoji əsəri “Kitabi-nəsihət” və ya “Nəsihətnamə”dir. “Kitabi-nəsihət”də 102 nəsihət vardır. Əsər müəllifin kiçik müqəddiməsindən sonra dini nəsihətlərlə başlanır. Dini nəsihətlərdən sonra dövlət başçısına, ata-anaya, böyüklərə itaət və ehtiramın vacibliyinə dair, daha sonra isə həyat və məişət məsələləri ilə əlaqədar olan əxlaqi nəsihətlər verilir. Uşaqların əxlaqını yaxşılaşdıran və onlarda nəcib xasiyyətlərin yaranmasını təmin edən belə nəsihətlər bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. A.Bakıxanov bu əsərdə öz həyat təcrübəsini sistemləşdirmişdir. Gələcək nəsillərin A.Bakıxanovun nəsihətamiz fikirləri üzərində düşünməsinə, fikirlərini müstəqil ifadə etməsinə nail olmaq onların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir. Nümunə kimi onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

– Hər kəs vəzifədə, elmdə və yaşda səndən böyüksə, ona hörmət elə, ta ki, səndən kiçiklər də sənə hörmət etsinlər.

– Elə adamlarla otur-dur ki, böyüklər onları yaxşı hesab edirlər. Hərzə danışan adamlardan kənar gəz ki, sən də onlar kimi olmayasan.

– Yalan danışmaqdan çəkin. Çünki hər kəs sənənin bu xasiyyətini bilərsə, doğru sözünə də inanmaz.

– Elm və kamalı əldə etməyi hər şeydən daha əziz tut. Çünki hər şeyi onların vasitəsilə əldə edirlər [4].

2. H.M.Naxçıvani yaradıcılığında nəsihət müxtəlifliyi

Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında didaktik səciyyə daşıyan nəsihətnamə əsərlər həm nəzmlə, həm də nəsrə yazılıb. Nəsihətnamə yazan sənətkar xalq təfəkküründən gələn mənəvi-etik normaları ibrətamiz şəkildə oxucuya çatdırır.

Belə nəsihətlərdən bir neçəsi də Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-nur” əlyazma əsərində verilmişdir. Naxçıvani əsərin həcmnin çox olmasını nəzərə alaraq bəzi ərəb sözlərinin ixtisarına və onların yalnız Azərbaycan dilində yazılaraq verilməsi qənaətinə gəlmişdir.

O, əsərdə cənabi Seyyid əs-Sacidin (İmam Zeynəlabidin) əleyhissalamın “Kənzül-Vaizin” kitabında rəvayət olunmuş “Müəzzə ba lügəti şafiqə”sini nəql edərək yazır: “Mən kifayət eylədim bir neçə söz və ya cümlələrdən ibarət tərkibi ərəbiyyələrini yazmaqdan və tərcümə türkiyə tulu (uzun) olmağı səbəbinə ki, Əli ibn Hüseyin əleyhissalam buyurur” [5, s.271-272]. Daha sonra əlavə edir:

“Ey insanlar! Həqiqətən, sizin ən istəkliniz Allah-Təalaya, sizin əməli yaxşı olanınızdır.

Həqiqətən, sizin ən aliliyiniz və böyüklüyünüz Allah yanında o kəsdir ki, meyil və rəğbəti Allaha böyükdür.

Sizin Allah əzabından nicat tapanınız o kəsdir ki, şiddətilən Allahdan ən çox qorxan olmuş ola.

Həqiqətən, sizin Allaha ən yaxın olanınız o kəsdir ki, xülqi-vəsierəxdır (gözəl əxlaq sahibidir, gözəl xasiyyətlidir).

Həqiqətən, sizin Allaha razı olan istəyiniz, Allaha o kəsdir ki, əyalına vüsət verən olsun.

Həqiqətən, sizin Allah yanında əziz olmaq istəyiniz, sizin təqvalı olmağınızdır” [5, s.271-272].

Müəllif əsərdə sxolastik fikirlərini qeyd etməklə sanki yeni fəlsəfi ideyalar ortaya qoymuşdur. H.M.Naxçıvani Şərq təfəkkürünün elmi-fəlsəfi müxtəlifliyini zənginləşdirən əsaslı iddialar irəli sürmüşdür. Belə ki, o, əsərdə öz fəlsəfi dünyagörüşünü ifadə edərək mövzunun ardıcılığını belə qeyd etmişdir: “Sonra Seyyid əs-Sacidin əleyhissalam oğlu İmam Məhəmməd Baqir əleyhissalama buyurdu: - Xeyir ehsan eylə hər o kəsə ki, səndən xeyir ehsan xahiş edə. Hər gah o şəxs müstəhəqq xeyiri-ehsandır. Bəs “Təhqiqi-məhəllin”də vaqiə olub ki, əgər qeyri-müstəhəqqidi bəs sən layiqsən ehsana. Yəni, sən müstəhəqqi səzavarsan ki, qeyri-müstəhəqqi olana da ehsan edəsən. Hər gah bir şəxs səni sağ tərəfində təb (acıqlama, isitmə) edə, sonra çönüb sol tərəfindən gəlib səndən üzrxahlıq edə. Qəbul eylə”¹ [5, s.271-272]. Bu da səbrə işarədir ki, hərəkət vüsala meyillidir və məhəbbət üçün vacibdir. “Arifin hərəkəti həlak olmaqdır, məhəbbətin sükunu həlak olmaqdır” [6, s.28].

Müəllif əsərdə insanlığın fəlsəfi mahiyyətini dəyərləndirərək nəsihət xarakterli sözləri ardıcıl olaraq belə qeyd edir: “O böyük və ən ali olan Allahın həqqi (haqqı) sənə odur ki, ibadət edəsən Ona! Şərik qərar verməyəsən Ona heç bir şeyi! Eylə ki, bu ibadəti tərkışəriki ixlasilən

¹ Türkçə tərcümə uzun olduğundan, mən ərəb dilindəki bir neçə söz və ya cümlələrdən ibarət tərkibləri yazmaqla kifayətləndim

elədin. Qərar edib səndən ötrü özünə ki, sənin dünya və axirət əmuratıva (ömrüvə) kifayət versin”² [5, s.272].

Sonra müəllif əxlaq normalarını təhlil edərək insan əzasının və nəfsinin nəyə qadir olduğunu, hansı mahiyyətə malik olduğunu və onların hansı funksiya daşdığını göstərir:

“Sən öz nəfsivini həqqi özünə odur ki, zahir və batinini Allahın ibadətində məsruf (sərf etmə) edəsən.

Sən dilinin həqqi sənə odur ki, kəzəbdən (yalandan) saxlayıb, xeyir kəlmələrə adət verəsən və bifayda artıq kəlmələrə hərəkət verməyəsən.

Qulağın həqqi odur ki, qiybətdən və sair qulaq asmağı halal olmayan zatlardan hifz edəsən.

Gözün həqqi odur ki, yumasən cəmi baxmağı halal olmayan zatlardan və ibrət tutasan baxmaqılən.

Əllərin həqqi odur ki, açıb və uzatmayasan o zatlara tərəf ki, halal deyil sənə.

Ayaqların həqqi odur ki, məşy (hərəkət) etməyəsən onlarilən o zatlara tərəf ki, halal deyil. Çünki sən o qədəmlərilən duracaqsən pole-siratda (sırat körpüsündə). Məbada ləğziş (sürüşmə) tapıb səni cəhənnəmə sala.

Qarının həqqi odur ki, onu haram və şübhənak məkulat (yeməli şeylərə) və məşrubata (içməli şeylərə) tərəf etməsin və əlavə tox olmaq qədərindən ziyadə (artıq) dolduymayasan”³ [5, s.272].

Müəllif kitabda verilən nəsihətlərin əsasını təşkil edən, islami dəyərlər baxımından qiymətli hesab olunan və bu dinin sütunu sayılan bəzi məqamlara da aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, Naxçıvani bu məqamların hansı elmi-fəlsəfi mahiyyət daşdığı barədə yazmışdır: “Namazın həqqi odur ki, bilib və anlayasan ki, nazil olubsən Allaha və durubsən Allahın hüzurunda. Eylə ki, bunu bildin durasan bir əbdu-zəlililən (zəlil qul kimi) durmağıtək ki, həqarətilən, xofilən, ümidilən, təzərröilən (itaətkarlıqla), sükunilən, vüqarilən və rəğbəttilən ağasının hüzurunda durar. Qəlbivi mütəvəccəh (istiqaqət) edəsən öz məbuduva və əmələ gətirəsən qəvanine-şəriyə (şəriət qanunlarını) və adabi-müqərrərəsilən (qərarlaşdırılmış tərzdə).

Həccin həqqi odur ki, arif olasan buna ki, sən qonaq nazil olursən öz Pərvərdigarıva və fərar edirsən öz günahlarında Allah tərəfinə. Ondadır sənin tövbəvin qəbul olmağı və mənasik (həcc ziyarəti mərasimi) həccin əmələ gəlməsi. O qanunilən ki, sənə vacib edib.

Orucun həqqi budur ki, anlayasan bunu ki, oruc bir pərdədir və hicabdır sən ilən cəhənnəmin arasında. O hicabı və pərdəni vurub Xudavəndi-Aləm sən dilivə, gözüvə, qarınıva və fəəcivə bu səbəbə ki, səni məstur (örtülü, gizli) etsin cəhənnəmdən. Bəs hərgah orucu tutmayasan Allahın pərdəsini yırtıbsən özündən.

2 Ey insanlar! Həqiqətən, sizin Allah-Təala qatında ən istəkliləniniz, əməli yaxşı olanınızdır. Həqiqətən, sizin Allah yanında aliliyiniz və böyüklüyünüz Allahə meyl və rəğbətinzin böyük olmasındadır. Sizin Allah əzabından nicat tapanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır. Həqiqətən, sizin Allahə ən yaxın olanınız o kəsdir ki, gözəl əxlaq sahibidir, gözəl xasiyyətlidir. Həqiqətən, Allah o kəsdən razı olar ki, ailəsinin rifahını təmin etmiş olsun. Həqiqətən, Allahın nəzərində əziz olmaq istəyən, gərək təqvalı olsun

3 Səndən xeyir əhsan xahiş edən hər kəsə xeyir əhsan elə. Əgər həmin şəxs xeyir əhsana möhtacdırsa, haqqı çatırsa. “Təhqiqi-məhəllin”də keçir ki, əgər həmin şəxs xeyir əhsana möhtac deyilsə, haqqı çatmırsa, onda əhsana sən layiqsən. Yəni haqqı çatmayana, ehtiyacı olmayana da əhsan etməyin sənə yaraşan, layiq olan hərəkətdir. Əgər kimsə səni sağ tərəfindən acılayıb, sonra qayıdıb sol tərəfindən üzr istəsə, qəbul elə

Sədəqənin haqqı odur ki, anlayasan sədəqə sənin zəxirəndi (axirət ehtiyatındı) Allahın yanında və amanatındı ki, Allaha tapşırırsan. O sədəqə ki, pünhani edib Allaha tapşırırsan möhkəm rax və nəfəlixə (mənfəətli, faydalı) aşkarda edib tapşırmaqdan. Gərək biləsən ki, sədəqə dəf edər səndən dünyada bələləri və naxoşluqları. Dəf edər səndən axirətdə cəhənnəmin odunu”⁴ [5, s.272-273].

Həmçinin H.M.Naxçıvani nəsihətlərin müxtəlifliyini nəzərə alaraq arzu və istək baxımından müqəddəs kəlamları belə qeyd etmişdir: “Həvaxahişin (arzulamaq, həvəs etmək, istək etmə) haqqı odur ki, xahişlərinə məqsudin Allah rızası ola. Nə məxluqu iradə edəsən xahişlərinə. Allahın rəhmətinə yetişməyi və nicat tapmağı o gündə ki, Allaha müləqat edəsən (qovuşasan)”⁵ [5, s.273].

Müəllif sultanlığın və elm təlim edənin mərtəbəsinə isə bu cür diqqət çəkmişdir: “Sultanlığın haqqı odur biləsən ki, qərar edib səni ondan ötrü azmayış (sınaq). Səni verib onun təhte-təsəllüt ixtiyarına (çətin, məsuliyyətli və qorxulu yük altında səltənət sahibi). Bu mərtəbeyi-səltənəti (sultanlıq mərtəbəsinə) Allah əta edib ona. Sən məqruzsan (borclusan) ki, onun səxti-tənbihələrində (tənbəh etməsinin altında, çətin cəzalandırmasında) ona mötəriz (etiraz edən) olmayasan. Əgər mötəriz olsan özünü öz əllərin ilə həlakətə salarsan və səbəb olarsan o təbihələrə ki, sultan tərəfindən sənə olunar”⁶ [5, s.273].

“Sənə elm təlim edənin haqqı odur ki, o müəllimə təzim edəsən və onun məclisində mərasimə-tövqir (mərasim vaxtını) əmələ gətirəsən və mütəvəccə olub yaxşı qulaq verəsən. Sövtünü ona ucaltmayasan və onun hüzurunda sailə cavab verməyib ona rücu (qayıtma) edəsən. O hazır olan məclisdə əhadisə-əxbar (hədislər söyləmə) bəyan etməyəsən. Yanında bir kəsin qeybətini etməyib və ona iradə etməyəsən. Əgər bir xilafı ondan vaqiə olsa, o eyiblərini örtüb və təriflərini zahir edəsən. Onun düşmənləri ilə mücalisət (bir-biri ilə oturub durma, söhbət etmək) etməyəsən və dostlarını düşmən tutmayasan. Eylə ki, belə eylədin, sənün üçün şəhadət eylər Allahın mələkləri ki, onu iradə edib elm əxz edibsən Allahdan ötrü, nəinki məxluqdan ötrü”⁷ [5, s.273]. Bu cür nəsihətlərə N.Tusin əsərlərində də rastlamaq mümkündür: “Elm öyrənən tələbə dərs zamanı zərurət olmadan müəllimə yaxın oturmamalıdır. Onunla müəllim arasında bir kaman məsafəsi olmalıdır – bu məsafə hörmət əlamətidir” [1, s.10].

4 O böyük və ən ali olan Allahın sənün üzərindəki haqqı odur ki, Ona ibadət edəsən! Heç bir şeyi Ona şəriq qoşmayasan!..

5 Nəfsinin sənün üzərindəki haqqı odur ki, zahir və batınıni Allaha ibadətə sərf edəsən. Dilinin sənün üzərindəki haqqı odur ki, onu yalan danışmaqdan qoruyub, xeyir kəlmələrə adət etdirəsən və faydasız, artıq kəlmələrə yer verməyəsən. Qulağının sənün üzərindəki haqqı odur ki, onu qeybətdən və sair qulaq asmağı halal olmayan şeylərdən hifz edəsən. Gözünün sənün üzərindəki haqqı odur ki, baxmağı halal olmayan bütün şeylərə gözünü yumasan... Əllərinin sənün üzərindəki haqqı odur ki, sənə halal olmayan şeylərə əl açib uzatmayasan. Ayaqlarının sənün üzərindəki haqqı odur ki, onlarla sənə halal olmayan şeylərə tərəf hərəkət etməyəsən. Çünki sən o qədəmlərlə sirat körpüsündə duracaqsan. Məbada sürüşüb səni cəhənnəmə salalar... Qarının sənün üzərindəki haqqı odur ki, haram və şübhəli yeyəcək və içəcəklərə meyl etməyəsən və qədəmindən artıq qarını doldurmuyasan

6 Namazın haqqı odur ki, Allahın hüzurunda nazil olduğunu, durduğunu anlayasan. Zəlil qul ağasının hüzurunda duran kimi, sən də qorxu və ümidlə, itaətkarlıq və sükunətdə, vüqar və rəğbətlə durasan. Qəlbini öz məbuduna yönəldərək ədəbi-ərkanla, qaydalarına uyğun şəriət qanunlarını yerinə yetirəsən. Həccin haqqı odur ki, öz Pərvərdigarının qonağı olduğunu biləsən və öz günahlarından Allaha pənəh aparasan. O zaman sənün tövbən qəbul olunar və həcc ziyarəti mərasimini yerinə yetirmiş olarsan... Orucun haqqı odur ki, orucun sənə cəhənnəm arasında bir pərdə, hicab olduğunu anlayasan. Yaradan o pərdəni sənün dilinə, gözüne, qarına, fərcinə ondan ötrü vurub ki, səni cəhənnəmdən gizləsin. Əgər oruc tutmasan, deməli, Allahın pərdəsini özündən götürübsən. Sədəqənin haqqı odur ki, sədəqənin sənün Allah yanında axirət ehtiyatı olduğunu, Allaha əmanət tapşırıldığını anlayasan. Gizlində verib, Allaha tapşırıldığını sədəqə daha möhkəm, daha mənfəətli, faydalıdır. Axirətdə səndən cəhənnəmin odunu dəf edər

7 Arzu və istəklərinin, xahişlərinin haqqı odur ki, xahişlərinə məqsədin Allahın rızasını qazanmaq olsun. Xahişlərinə məxluq arzulamayasan. Allaha qovuşduğun gün Onun rızasını qazanmağı və nicat tapmağı arzu edəsən

Əlyazma müəllifi sonra ailə-məişət məsələlərinə toxunaraq deyilən nəsihətləri belə vurğulayır: “Amma övrətin (qadın, arvad) həqqi budur ki, elmin ola buna ki, qərar edib Allah-Təala övrəti sənin üçün munis (ünsiyyət edən, əlaqə saxlayan) və sakin olacaq. Övrət bir nemətdir Allah-Təaladan sənə. Bəs ikram və ehtiram edəsən ona və mülayimilən müdərə edəsən. Əgərçə sənin həqqin ona vacibbraxdır. Həqiqətən, sənin üçün lazım olan odur ki, ona rəhm edəsən. Ondən ötrü ki, sənin əsirindi və təam və libas verəsən. Əgər bir xilaf ədəb iş görsə, əfv edəsən”⁸ [5, s.273].

Sonra müəllif nəsihətlərində nökrin, qulam və kənizin həqqi olan məqamlara toxunaraq və insanlıq prinsiplərini əsas tutaraq yazır: “Nökrin, qulam və kənizin həqqi budur ki, alim olasan buna ki, o sənin Pərvərdigarının məxluqudur və onun ata və anası, sənin ata və anandır. Yəni Adəm və Həvvə. Sən ona maliki-ağa olubsan, nəinki sən onu xəlq edibsən. Ya bəzi əzasını xəlq edibsən. Nəinki sən onun raziqisən (raziq – ruzi verən), bəlkə sənin və onun raziqi Allah-Təaladır. Onu sənə zirdəst (əlaltı) edib. Səni əmin qərar edib ona və onu sənə əmanət tapşırıb. Hifz edir o zadları ki, səndən ona yetişə xeyirdən. Bəs ehsan eylə ona, belə ki, ehsan edib Allah sənə. Hər gah naxoş tutursan onu. Bəs təbdil (başqa şəkllə salma, dəyişdirmə) etgilən və incitmə Allahın məxluqunu”⁹ [5, s.273].

Əsərdə diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri də ata-anaya qarşı münasibətin yer almasıdır. İbrətamiz nəsihətlərlə zəngin olan bu göstəricilər övlad-valideyn, valideyn-övlad münasibətlərinin tənzimlənməsini və mehribançılığını təzəhhür etdirir. Ananın haqqının qaytarılmasını qeyri-mümkün hesab edən müəllif bu qənaətdədir ki, bu yalnız Uca Allahın yardımı, köməyi və tövfiqiylə mümkün olar. Müəllif ana haqqının çətinliklərinin qaytarılmasını əsərdə nəsihətlərin ardı olaraq belə qeyd edir: “Anavın həqqi; Bəs gərək biləsən ki, səni gətirib bir yerə, yəni qarnına ki, heç kəs, heç kəsi o yerdə götürüb saxlamaz. Əta edib sənə öz qəlbinin meyvəsini, belə meyvə ki, heç kəs, heç kəsə verməz. Saxlayıb səni cəmə cəvarehi-əzası ilə (cariyə əzası ilə) bak (qorxu, xof) etməyib. Özü ac qalıb, sənə yedirdib. Susuz olub, səni sirab edib. Üryan qalıb, səni geyindirib. Özü gün qabağında qalıb, səni kölgə yerdə saxlayıb. Yuxudan bidar (oyanıb) olub səndən ötrü. Səni soyuxdan və istidən mühafiz edib tainki sən ona himayət və məhəbbət edəsən. Bəs həqiqətən sən anavın şükürünə taqət gətirmərsən məgər Allahın mədədiylə və tövfiqiylə (Allahın yardımı ilə, Tanrının köməyi ilə)”¹⁰ [5, s.273-274].

H.M.Naxçıvani müxtəlif fəlsəfi fikirləri tamamlamaqla atanın haqqını belə qeyd edir: “Atavın həqqi budur ki, alim (elmlı, bilici) olasan buna ki, o sənin əslindi və əgər o olmayaydı sən olmazdın. Bəs hər vaxt ki, gördün öz nəfsində bir zadı ki, səni təəccübə gətirdi, bəs bilginən

⁸ Sultanlığın haqqı odur ki, sənin ona sınaq üçün verildiyini biləsən. Onu çətin, məsuliyyətli və qorxulu yük altında səltənət sahibi edibdir. Bu sultanlıq mərtəbəsini ona Allah əta edibdir. Sən onun cəzalandırmasına etiraz etməyəsən. Əgər etiraz etsən, öz əllərinlə özünü həlak edərsən...

⁹ Sənə elm öyrədən sənin üzərindəki haqqı odur ki, həmin müəllimə təzim edəsən, onun məclisində iştirak edəsən, üzünü ona tutub, diqqətlə qulaq asasan. Səsinə ona ucaltmayasan, onun hüzurunda sual verənə cavab verməyib, müəlliminə qayıdasan. O olan məclisdə hədislər bəyan etməyəsən. Yanında kiminsə qeybətini etməyəsən və ona irad bildirməyəsən. Əgər bir səhvi olsa, eyblərini örtüb, tərifi edəsən. Onun düşmənləri ilə oturub durmayasan, dostlarını düşmən tutmayasan...

¹⁰ Xanımın sənin üzərindəki haqqı budur ki, biləsən: Allah-Təala sənin onunla ünsiyyət qurmağın üçün qərar verib. Xanımın Allah-Təaladan sənə bir nemətdir. Ona hörmət və ehtiram bəsləyəsən, mülayim davranasan. Sənin onun üzərindəki haqqın daha vacibdir. Həqiqətən, sənin üçün lazım olan odur ki, ona rəhm edəsən. Çünki o, sənin əsirindi, ona təam və libas verəsən. Əgər səhv bir iş görsə, əfv edəsən.

ki, atan əsl (soy, nəşəb, nəsil) nemətdi. O təəccüb etdiyən əmr üçün ki, özündə onu mülahizə edirsən. Həmd və şükür eylə Allaha bu nemətin qədərində. Bir qüvvət yoxdur məgər Allahilən”¹¹ [5, s.274].

Övlad haqqını isə müəllif belə yazır: “Övladın haqqı budur ki, alim olasan buna ki, o səndəndi və sənə mənsubdu dünyada onun xeyiri və şəri. Sən sual olunacaqsan o işdən ki, övladını ona vadar edirsən. Hüsnü-ədəbdən, Pərvərdigara və şəriətə dəlalət etməkdən və ianət (kömək etmək) etməkdən ibadəti-Pərvərdigari-Aləmə. Bəs iş gör övlad xüsusində bir qərarilən ki, sən savab verilmiş olacaqsan əgər ki, xeyir əmələ və ehsana dəlalət edəsən. Ruməaqib (əzab verilmiş) olacaqsan əgər ki, bəd əmələ və xilafə vadar edəsən”¹² [5, s.274].

H.M.Naxçıvani həmçinin nəsihətlərin davamı olaraq qardaş haqqında yazır: “Sənin sülbi və bətni qardaşının haqqı budur ki, elmin ola buna ki, o sənin əlindir və qüvvətidir. Bəs onu Allahın məsiyyətinə (günah) səbəb eyləmə və nə məxluqa zülm eyləməgə. Bunlardan qeyri zadlarda ona mədəd eylə və nəsihət eylə. Bəs əgər itaət eylədi (ال او اءىف) fiha və illa (onlardan savay) Allah-Təala əkrəmdir sənə ondan”¹³ [5, s.274].

Nəticə

Araşdırmaların məntiqi nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani bu nəsihətləri “Kəşkülün-nur” kitabında verməklə öz dövrünün ictimai mühitini saflaşdırmaqla yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına da töhfə vermişdir. Əsərdəki maarifləndirici aspektlər müəllifin elmi-fəlsəfi dünyagörüşünün başlıca göstəricisidir. Zəngin bilik və bacarığa malik olan H.M.Naxçıvani digər əsərləri ilə yanaşı, bu əsərdə də ibrətamiz nəsihətlərə yer ayırmış və ədəbi-bədii yaradıcılığını sübuta yetirmişdir.

Güman edirik ki, tədqiqatə cəlb edilən bu əsər bugünkü gənc nəslin maariflənməsinə böyük töhfə olmaqla yanaşı, gələcək nəslin saf və sağlam yetişməsində də rol oynayacaqdır.

11 Nökərin, qulam və kəninin haqqı budur ki, biləsən: o sənin Pərvərdigarının məxluqudur və onun ata və anası sənin də ata və anandır. Yəni Adəm və Həvvadır. Sən sadəcə onun ağasın, onu xəlq etməyibsən. Ya da hər hansısa əzasını xəlq etməyibsən. Sən onun ruzi verəni deyilsən, sənin və onun ruzi verəni Allah-Təaladır. Onu sənə əlaltı edib. Səni ona əmin qərar verib və onu sənə əmanət tapşırıb... Allahın sənə ehsan etdiyindən sən də ona ehsan elə. Onu naxoş tutma. Allahın məxluqunu incitmə.

12 Ananın sənin üzərindəki haqqı odur ki, biləsən: səni elə bir yerə (yəni qəminə) gətirib ki, heç kəs heç kəsi o yerdə götürüb saxlamaz. Sənə öz qəlbinin meyvəsini əta edib, elə bir meyvə ki, heç kəs heç kəsə verməz. Qorxmayıb, xof etməyib, saxlayıb səni... Özü ac qalıb, səni yedirdib. Susuz olub, səni suyla doydurub. Paltarsız qalıb, səni geyindirib. Özü gün qabağında qalıb, səni kölgə yerdə saxlayıb. Səndən ötrü yuxusuz qalıb. Səni soyuqdan və istidən qoruyub, o vaxta kimi ki, sən onu məhəbbət və sevgi ilə himayə edəsən...

13 Atanın sənin üzərindəki haqqı budur ki, biləsən: o, sənin əslindi və əgər o olmasaydı, sən də olmazdın...

ƏDƏBİYYAT

1. Xacə Nəsirəddin Tusi. Adabül-mütəəllimin (Tələbəlik mədəniyyəti). Ərəb dilindən tərcümə edən və ön sözün müəllifi: Kamandar Şərifli. Bakı: Nurlan, 2002, 20 s.
2. Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad. Munisnamə (tərcümə edən: f.ü.f.d. İbrahimov S.). Bakı: AzTV, 2008, 143 s.
3. <https://edebiyat.ucoz.com/index/0-54>
4. https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eah_%C4%B0smay%C4%B1_X%C9%99tai
5. نخجوانی حاج ملا محمد, كشكول النور, 1312 هـ. ق. ص 560.
Xacə Nəsirəddin Tusi. Övsafül-əşraf (Şərəfət sahiblərinin vəsfi). Fars dilindən tərcümə edən: Rauf Şeyxzamanlı. Bakı: Nurlan, 2002, 34 s.
6. Xacə Nəsirəddin Tusi. Si fəsil (Otuz fəsil). Fars dilindən tərcümə edən: Kamal Abdullayev. Bakı: Nurlan, 2002, 30 s.

Сабухи Ибрагимов

**РАЗЛИЧНЫЕ ФИЛОСОФСКИЕ СОВЕТЫ В
ПРОИЗВЕДЕНИИ ХАДЖИ МОЛЛА МОХАММАДА
НАХЧЫВАНИ «КАШКУЛУН-НУР»**

РЕЗЮМЕ

В статье отражены различные философские советы в произведении Хаджи Моллы Мохаммада Нахчывани «Кашкулун-нур» и определены другие темы книги. Таким образом, неоспоримый факт, что произведения некоторых известных классических поэтов и писателей Средневековья содержат различную ценную информацию под этим именем. С этой точки зрения наша работа еще раз выявляет эти факторы. В работе автор не только дал филологический анализ темы, но и дал оценку различным философским аспектам.

В ходе анализа выяснилось, что авторская работа «Кашкулун-нур» не изучена и не участвует в научных исследованиях. Мы считаем, что изучение этой работы, которая является одной из пяти ценных книг Хаджи Моллы Мохаммада Нахчывани, будет представлять большой интерес для нашего современного общества, и в этой связи ее исследование, анализ и научные исследования очень важны.

Sabuhı İbrahimov

**VARIOUS PHILOSOPHICAL ADVICES IN THE WORK
OF HAJI MOLLA MOHAMMAD NAKHCHIVANI
“KASHKULUN-NUR”**

SUMMARY

The article reflects various philosophical advices in Haji Molla Mohammad Nakhchivani's work “Kashkulun-nur” and identifies other themes of the book. Thus, it is an undeniable fact that the works of some well-known classical poets and writers of the Middle Ages contain various valuable information under this name. From this point of view, our work reveals these factors once again. In the work, the author not only gave a philological analysis of the topic, but also evaluated various philosophical aspects.

During the analysis, it became clear that the author's work “Kashkulun-nur” has not been studied and is not involved in scientific research. We believe that the study of this work, which is one of the five valuable books of Haji Molla Mohammad Nakhchivani, will be of great interest to our modern society, and in this regard, its research, analysis and scientific research is very important.